

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2023.1.157>

UOT: 342

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ LƏNKƏRAN QƏZASINDA SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ PARLAMENT SƏNƏDLƏRİNDƏ LƏNKƏRAN MƏSƏLƏSİ

Nurlanə MƏLİKLİ*

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Parlament, Lənkəran qəzası

XÜLASƏ

1918-1920-ci illərdə Muğan-Lənkəran bölgəsində baş verən siyasi və hərbi proseslər bölgənin sonrakı tarixi inkişafına müəyyən təsir göstərmiş və siyasi, sosial və etnik dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı dövrdə Lənkəran-Muğan bölgəsi vəziyyətin ən gərgin olduğu yerlərdən idi. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda hakimiyyəti ələ almağa çalışan S.Şaumyan və onun quldur dəstəsi Lənkəranın mühüm strateji və ərzaq rayonu olmasını nəzərə alaraq, bu bölgəni ələ keçirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdu. Bu məqsədlə Lənkəranda olan Dikaya diviziyasını tərksilah etmək üçün Şaumyanın sərəncamı və Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə tərkibində erməni fəhlələrinə təşkil olunmuş 280 nəfərlik Bakıdakı bolşevik-erməni daşnak qüvvələri Lənkərana göndərilmişdi. Sonradan baş verəcək soyqırımı, demək olar ki, Lənkərandan dalğalanırdı.

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Lənkəran bölgəsindəki siyasi vəziyyət çərçivəsində Lənkəran qəzasında bolşevik-erməni daşnak quldur dəstələri tərəfindən törədilən soyqırımı, qırğınlar və Lənkəran-Muğan bölgəsində baş verən siyasi hadisələr geniş təhlil olunmuş və Parlament sənədlərində Lənkəran məsələsi ilə bağlı müzakirələr və qərarlar araşdırılmışdır.

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun formalaşdığı dövrdə ölkədə mürəkkəb hərbi-siyasi şərait mövcud idi. Bu isə həm ordunun formalaşma prosesinə, həm də bütövlükdə ölkənin bütün ictimai-siyasi həyatına öz təsirini göstərirdi. Bir tərəfdən ölkənin cənub bölgəsi olan Lənkəran qəzası Azərbaycanın müstəqilliyinə yad olan qüvvələrin nəzarəti altında idi və bu qüvvələr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaq istəmirdilər. Digər tərəfdən Qarabağ və Zəngəzur bölgəsində erməni daşnakların təcavüzkarlığı kəskinləşməkdə davam edirdi. Həmin ərəziləri parçalayaraq Ermənistanla birləşdirmək istəyənlər hər cür vasitələrə əl atırdılar. Bir tərəfdən də çar Rusiyasının sərhədlərini bərpa etməyə çalışan denikinçi qüvvələr şimaldan Azərbaycanın müstəqilliyinə təhlükə yaradırdılar. Bu real təhlükələrin aradan qaldırılması üçün həm hökumət, həm də hərbi nazirlik tərəfindən qətiyyətli addımların atılması tələb olunurdu [1, s.330].

AXC dövründə Lənkəran qəzasında siyasi vəziyyət

AXC dövründə geostrateji mövqə etibarilə müxtəlif siyasi qüvvələrin diqqətini cəlb edən Lənkəran qəzasında möhkəmlənməyə çalışan bir neçə siyasi qüvvə çox qısa müddətdə öz hakimiyyətlərini elan etdi. 1918-ci ilin əvvəllərində müsavətçi qüvvələr buradakı silahlı üsurləri tərksilah edib hakimiyyət orqanlarını nəzarət altına alsalar da, 1918-ci ilin aprelində “Aleksandr Jander” gəmisində bölgəyə gələn sovet qoşunları hakimiyyəti ələ keçirdilər. Ancaq bolşeviklərin hakimiyyəti də bölgədə uzun müddət davam etmədi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin yığılması və “Sentrokaspi Diktaturası”nın yaradılması ilə cənub bölgəsində də bolşevik qüvvələrinin nüfuzu xeyli zəiflədi. Onların əvəzinə bölgədə yerləşdirilən və vaxtilə bölgədə məskunlaşdırılmış rus əhalisi

* Lənkəran Dövlət Universiteti, Tarix və onun tədrisi metodikası kafedrası
E-mail: nurlanamalikli@gmail.com

tərəfindən müdafiə olunan rus qoşun hissələrinin millətçi zabidləri fəallaşmağa başladılar. Rusiyadakı Denikin qoşunları ilə sıx əlaqəsi olan bu qüvvələrə polkovnik İlyəşeviç rəhbərlik edirdi. O, İranla sərhəd xəttini qorumaq üçün Muğanın cənubunda yerləşdirilmiş 29-cu rus sərhəd briqadasının komandiri idi. 1918-ci ilin avqust ayında öz qərargahı ilə Cavad qəzasının Biləsuvar kəndindən Lənkəran qəzasının Prişib (indiki Cəlilabad rayonu, Göytəpə qəsəbəsi) kəndinə keçən İlyəşeviçin briqadasında bu vaxt 6 minə qədər silahlıının olması güman edilirdi. Həmin silahlıların təzyiqi ilə 4-5 avqustda Prişib kəndində fəvqəladə qurultay çağırıldı və orada Lənkəran və Cavad qəzalarında hakimiyyət məsələsi müzakirə edildi. Qəbul edilən qərara görə, həmin qəzaları idarə etmək üçün 5 nəfərdən ibarət “Müvəqqəti Diktatura” yaradıldı. Bu diktatura bəzən “Beşlər diktaturası” da adlandırılırdı. Beləliklə, şovinist millətçi rus zabidləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cənub bölgəsində hakimiyyəti öz əllərinə aldılar. İxtiyarlarında olan silahlı qüvvələrə, bölgənin rus qolçomaqlarına, Bakıdakı Rus Milli Şurasına və Denikin yardımlarına arxalanaraq, “Müvəqqəti Diktatura” əhalini çapıb-talamağa, öz mənafeyinə uyğun olan yeni bir rejim yaratmağa başladı [1, s. 330-331]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Lənkəran qəzasında olan “Dikaya diviziya”-nı tərkisilah etmək üçün dəniz vasitəsilə erməni-bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Erməni-bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astaraya erməni-bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edilmiş, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuşdu. 1918-ci ilin yayında Lənkərana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutmağa başlamışdı. Ermənilər bu bölgədə yüzlərlə ev dağıtmış, 40 dan çox kəndi yandırmış və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoymuşdular. 1918-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin avqustunda “Molokan qiyamı” yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insan qətlə yetirilmişdi [2].

1919-cu il martın 21-də müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini parçalamaq iddiasında olan qüvvələrin Prişibdə qurultayı çağırıldı. Bu qurultayda belə bir qərar qəbul edildi ki, Paris sülh konfransı öz işini qurtaranadək Lənkəran qəzası Azərbaycanın hakimiyyəti altına verilməsin və “Muğan vilayəti” adı altında yaradılan müstəqil quruma tabe etdirilsin. 1919-cu ilin may və iyun aylarında ölkənin cənubunda hərbi şərait xeyli kəskinləşdi. Həmin il aprelin 25-də kommunistlər polkovnik İlyəşeviç və onun tərəfdarlarını həbs edib Lənkəran bölgəsinə nəzarəti ələ keçirərək “Muğan Sovet Respublikası”-nın yaradıldığını elan etdilər. Burada qəsb edilən hakimiyyətə qanuni don geyindirilməsi məqsədilə 1919-cu il mayın 15-dən “Muğan Kəndli Deputatları Sovetinin fəvqəladə qurultayı” çağırıldı. Lənkəranda keçirilən həmin “qurultay”da iştirak edən deputatların təxminən yarısı qeyri-azərbaycanlı idi. Dörd gün davam edən “qurultay” Azərbaycanın cənubunda sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan edərək, 35 nəfərdən ibarət “Muğan Diyar Soveti” adlandırılan qanunverici orqanı seçdi [1, s. 331].

Azərbaycan hökumətinin ölkənin cənubunda baş verən bu qanunsuzluqların qarşısını almağa hələl kifayət qədər gücü yox idi. Çünki mövcud olan hərbi qüvvələr Qarabağda genişlənən erməni təcavüzünün və Şimaldan yaxınlaşan təhlükənin qarşısının alınmasına cəlb edilmişdi.

Lakin “Muğan Sovet Respublikası”-nın ömrü uzun sürmədi. Ağqvardiyaçı rus zabidlərinin rəhbərliyi altında olan qüvvələr iyul ayının 24-25-də Lənkəranın mühüm obyektlərini yenidən nəzarət altına aldılar. İyulun 26-da isə Prişibdə özlərinin qurultayını çağıraraq ağqvardiyaçılar bölgədə öz hakimiyyətlərini bərpa etdiklərini elan etdilər. Bu qüvvələri sıxışdırıb bölgədən çıxarmaq və burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətini bərqərar etmək üçün Lənkəran dəstəsi yaradıldı [1, s. 332].

1919-cu il iyulun sonu - avqustun əvvəllərində Lənkəran bölgəsinə hərbi qüvvə yeritmək imkanı yarandı. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov iyulun 23-də Lənkəran qəzasının sakinlərinə müraciət imzaladı. Müraciətdə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin iradəsi ilə Lənkəran qəzasına dəstə göndərildiyi, həmin dəstəyə vətəndaş müharibəsinə birdəfəlik son qoymaq, qayda-qanun yaratmaq, dinc əhaliyə əzab verən zorakı dəstələrdən və qatillərdən azad etmək işi tapşırıldığı və “Muğan Respublikası” adı altında hər hansı özbaşına təşkilatın yaradılmasına yol verilməyəcəyi bildirilirdi [3, s.189]. Avqustun sonunda Lənkəran dəstəsi qarşıya qoyulan vəzifəni yerinə yetirdi və Lənkəran

əmaliyyəti uğurla başa çatdı. 1919-cu ilin avqustundan Lənkəran qəzasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin suveren hüquqları bərpa edildi [4, s.168].

Lənkəran hadisələri AXC-nin Parlament sənədlərində

Lənkəran hadisələri AXC parlamentinin bir sıra iclaslarının müzakirə mövzusu olmuşdur. Belə ki, parlamentin 8 yanvar 1919-cu il tarixli 7 sayılı iclasında Müsavat fraksiyasının Lənkəran və Muğan məsələsi haqqında hökumətə təqdim etdiyi sorğuda Lənkəranda vəziyyət belə təsvir olunurdu: “Vətənin ayrılmaz bir cüzünü təşkil edən Lənkəran uyezdidin bir takım özbaşına şəbilər əlində hər növ zülm və cəbrlərə məruz qaldığı, burada müsəlman əhalisinin min dürlü təcavüzlərə, işgəncələrə, haqsızlıqlara giriftar olduqları, Muğan cümhuriyyəti adı ilə tuğyan edən şəbilərin kəndlilərini Muğan hökumətini tanımağa məcbur edilmişdir” [5, s.71; 6, s.239]. İclasda Lənkəran qəzası nümayəndəsi Hacı Mirzə Səlim Axundzadə sorğunu müdafiə etməklə çox qızgın və səmimi nitq söyləyərək Lənkəran və Muğan müsəlmanlarının halını təsvir və sabiq hökuməti tənqid edərək bildirdi ki, Lənkəranda xərabə və payımal olmayan bir ev mövcud deyil, Lənkəranın vəziyyətini mülahizə edən insanın ürəyi ya gərək erməni ürəyi və ya xaxol ürəyi, yəni gərək daş olsun. O, əlavə edərək bildirir ki, şəhərin xoxol hökuməti gündə bəhanə gətirib şəhərin zənginlərini cürbəcür əziyyət və möhnətlərlə incidib qism və qism vergilər adlandıraraq növbə-növ xərclər alırlar, xaxollar da buna da iktifa etməyib gecələr hər bir şəxs ki, qədimdə varlı idi, onun evinə gedib təmdid və təxviflərlə hər şey istəyirlər, olmazın bəlaləri ev sahibinin başına gətirirlər, hətta namuslara təcavüz edirlər [5, s.71; 6, s.239-241].

Parlamentin 10 mart 1919-cu il 21 sayılı iclasında Hacı Mirzə Səlim Axundzadə Lənkəran məsələsinə yenidən qayıdaraq qeyd edir: “10 məktub almışam ki, Lənkəranda edilən zülmə dəxi əhalinin davamı yoxdur, həqiqətdə irzi-namus gedir”. O, çıxışında hər firqədən bir nümayəndə olaraq bir komissiya göndərməyi və bu işləri yerində təhqiq etməyi təklif edir [5, s.160].

1919-cu ilin 19 aprelində saat 12-də H.Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Parlamentinin növbəti iclası keçirildi. İclasda yeni hökumət kabinəsinin təşkili haqqında Nazirlər Şurasının Sədri N.Yusifbəylinin məktubu oxundu. Sonra N.Yusifbəyli çıxış edərək bildirdi ki, Azərbaycan türkləri yaxın zamanda dünyanın mədəni millətləri sırasına da daxil olacaqdır. Baş Nazir çıxışında Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən Lənkəran qəzasının özgələr əlində olduğunu, 100 minə qədər vətəndaşın həyatına qəsd edildiyini, Tiflis və İrəvan vilayətlərində olan torpaqlarımıza göz dikənlərin olduğunu söylədi [3, s.88].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi dövlət qəzeti olan “Azərbaycan” qəzetinin 14 mart 1919-cu il tarixli sayında bu dövrdəki Lənkəran qəzasının ümumi vəziyyəti şərh edilərək qeyd olunur ki, mart hadisələrindən sonra Lənkərana bolşeviklərlə bərabər erməni daşnakları da gəldilər, olmazın zülmələr, əziyyətlər verdilər, yollar kəsildi, əhali şikayət etməyə bir yer tapmadı. Əlavə olaraq bildirilir ki, buradakı sərsərilər “Muğan hökuməti” adı ilə dağıdıcı bir qurum düzəltməklə müsəlmanları soymağa və qırmağa başladılar. “Azərbaycan” qəzetinin 18 may 1919-cu il tarixli 103-cü sayında “Lənkəranlıların fəryadı” adlı məqalədə artıq bir ildən çoxdur ki, Lənkəranın əsasən müsəlmanlardan ibarət olan əhalisi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparandan əlində yanır, ərazidə həbslər və Denikin havadarlarına qarşı təqiblər başlandı qeyd olunur. Məqalədə həmçinin Lənkəranda bolşeviklər partiyası ilə denikinçilər arasında böyük toqquşmalar baş verdiyindən bazarada alış-verişlərin dayandırıldığı, yerli tacirlərin – müsəlmanların mallarının yandırıldığı nəzərə çatdırılır” [7, s.158; 8, s.144; 9, s.8-10].

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin uğurlu siyasəti nəticəsində bu dövrdə Lənkəran qəzasında baş vermiş separatçılıq hərəkatına və ermənilərin törətdikləri soyqırımı və qırğınlara son qoyuldu, AXC hökuməti burada öz suverenliyini bərpa edərək bölgəni Azərbaycan hakimiyyətinin tam nəzarəti altına keçirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin keçirilən iclaslarında da Lənkəran məsələsi müzakirəyə çıxarılaraq burada baş verən hadisələr haqqında ətraflı məlumatlar verilmiş və qəti qərarlar qəbul olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, 584 s.
2. Qafarov V. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə gedən yol/ Xalq qəzeti.-2015.-23 may.-N 109.-S.11.; 24 may.-N 110.-S.7
3. Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları. Bakı: 2018, 503 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2004, 476 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar): 2 cildə, I c., Bakı, 1998, 427 s.
6. "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhləri (araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi Şirməmməd Hüseynov). I cild. Bakı: Qanun, 2016, 655 s.
7. Kərimov B. 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri soyqırım. // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2012, №2, s.151-160
8. Məmmədov Z., İsmayilzadə N. 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında erməni qırğınları.// Lənkəran Dövlət Universiteti- Ümummillə lider Heydər Əliyevin anada olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş "Təbiət və humanitar elm sahələrinin inkişaf problemləri" Respublika Elmi Konfransının materialları, 05-06 may 2017-ci il, Lənkəran-2017
9. Hacı Mirzə Səlim Axundzadə. Azərbaycan torpağına türbət demişəm. Xatirat (tərtib edən və çapa hazırlayan Tufan İshaq oğlu Axundov). Bakı, 2016, 288 s.

РЕЗЮМЕ

Нурлана МАЛИКЛИ

*Политическая ситуация в Ленкоранском уезде в период Азербайджанской
Демократической Республики и проблема Ленкорани в парламентских документах*

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, парламент, Ленкоранский уезд*

Политические и военные процессы, происходившие в Ленкорано-Муганском регионе в 1918-1920 гг., оказали определенное влияние на историю дальнейшего развития региона и привели к политическим, социальным и этническим изменениям. Во время создания Азербайджанской Демократической Республики Ленкорано-Муганский район был одним из самых напряженных мест. Во время царизма офицеры российских войск, дислоцированных в регионе и поддерживаемых русским населением, заняли активную антиазербайджанскую позицию. В этот период С.Шаумян и его банда, пытаясь захватить власть на Южном Кавказе, поставили перед собой цель захватить этот регион, учитывая, что Ленкоран является важным стратегическим и продовольственным регионом. С этой целью 280 большевистско-армянских дашнакских сил в Баку, состоящих из армянских рабочих, были отправлены в Ленкоран по приказу Шаумяна и по распоряжению Национального совета Армении с целью разоружения дивизии Дикая в Ленкоранская уезд. Последующий геноцид, можно сказать, начался в Ленкоран.

В статье анализируются геноцид, массовые убийства, совершенные большевистско-армянскими бандами дашнаков в Ленкоранском районе, политические события в Ленкорано-Муганском регионе в рамках политической ситуации в Ленкоранском регионе во время правления Азербайджанской Демократической Республики, а также рассматриваются обсуждения и решения по ленкоранскому вопросу в парламентских документах АДР.

SUMMARY*Nurlana MALIKLI****Political Situation in Lankaran District in the Period of Azerbaijan Democratic Republic and Lankaran Issue in the Parliamentary Documents******Keywords:*** Azerbaijan Democratic Republic, Parliament, Lankaran district

The political and military processes that took place in the Mughan-Lankaran region in 1918-1920 had a definite impact on the history of further development of the region and led to political, social and ethnic changes. At the time of the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, the Lankaran-Mugan region was one of the most tense places. During the tsarism, officers of the Russian troops stationed in the region and supported by the Russian population took an active anti-Azerbaijani position. During this period, S. Shaumyan and his gang, trying to seize power in the South Caucasus, set a goal to seize this region, given that Lankaran district is an important strategic and food region. For this purpose, 280 Bolshevik-Armenian Dashnak forces in Baku, consisting of Armenian workers, were sent to Lankaran district by the order of Shaumyan and the order of the Armenian National Council to disarm the Dikaya division in Lankaran. The ensuing genocide was almost raging in Lankaran.

The article analyzes the genocide, massacres committed by Bolshevik-Armenian Dashnak gangs in Lankaran district and political events in Lankaran-Mugan region within the political situation in Lankaran region during the Azerbaijan Democratic Republic and examines discussions and decisions on Lankaran issue in parliamentary documents of ADR.